

Krisis in die Koers – en hoe daar weer Koers in die hedendaagse Norme- en Waardekrisis kan kom

Prof. B.J. van der Walt

Synopsis

Deviation in direction and how a new course could be found in the contemporary crisis of norms and values

It is generally accepted today that we are experiencing a radical and world-wide normative and value crisis. In comparison with similar crises of the past, the present one seems to be deeper-going and far-reaching. This philosophical reflection is an effort to trace the underlying or root causes for this crisis. It also tries to find a solution from a Christian-philosophical perspective. To do so the following steps are taken: (1) The first part consists of a brief historical survey to indicate how this crisis gradually developed during the past 2500 years of Western thinking. (2) It is followed by a systematic exposition of how the Reformational philosophy of the previous century tried, by way of its doctrine of God's creation ordinances, to overcome the normative crisis. (3) Because some contemporary representatives of a Reformational philosophy do not fully agree with their predecessors, their critical questions about a creation order are reviewed. (4) While the preceding sections deal with the problem of a deviation in direction, the last part asks the question how a new course can be opened in this crisis of norms and values.

Samevatting

Krisis in die koers en hoe daar weer koers in die hedendaagse norme- en waardecrisis kan kom

Dit word vandag algemeen erken dat ons 'n ingrypende, wêreldwye norme- en waardecrisis beleef. In vergelyking met

soortgelyke krisis in die verlede lyk dit asof die huidige veel grondiger en verreikend is. Hierdie filosofiese besinning is 'n poging om na te gaan wat die diepste oorsake daarvan kan wees. Dit wil ook vanuit 'n Christelik-filosofiese perspektief na 'n oplossing soek. Daarom word die volgende stappe gevolg: (1) Eers word kortliks nagegaan hoe die krisis histories geleidelik gedurende die afgelope 2500 jaar van Westerse denke ontwikkel het. (2) Dan word aangetoon hoe die Reformatoriese filosofie gedurende die vorige eeu op sistematiese wyse met die leer van God se skeppingsordeninge op die krisis geantwoord het. (3) Vervolgens word ingegaan op kritiese vrae oor die skeppingsorde wat hedendaagse verteenwoordigers van 'n Reformatoriese filosofie aan hul voorgangers stel. (4) Terwyl die voorafgaande gedeeltes die krisis in die koers behandel het, vra die slotgedeelte hoe daar weer koers in die krisis rondom normatiewiteit kan kom.

1. Inleiding: die probleem en die aanpak

Ter inleiding word op twee sake die aandag gevestig: (1) *wat* die probleem behels en (2) *hoe* dit benader gaan word.

1.1 Die probleem

Reeds meer as tien jaar gelede skryf iemand soos volg: "... our normative environment, together with codes of conduct, understanding of values ... is presently in a crisis. Such a ... crisis gives rise to ... the gravest sort of anxiety. In such a context the very normative ground on which one stands is uncertain. The old answers ... are no longer convincing, and ultimate questions ... are reopened. Such reopening is usually horrific. Everything seem to slip: our landscape, our institutions, our values, our way of life ..." (Walsh, 1995:22)

Later praat Walsh van 'n radikale disoriëntasie: die ou oriëntasie bied nie meer koers nie, terwyl 'n nuwe nog nie gevind is nie. Dit is tipies van 'n krisis waar dit lyk of 'n probleem so moeilik is dat daar nie 'n eenstemmige oplossing bestaan nie.

Dat beginsels, norme, waardes en sedes vinnig en grondig kan verander, blyk baie duidelik in post-1994 Suid-Afrika. Die meeste Suid-Afrikaners – blank en gekleurde – leef tans met die knaende onsekerheid dat wat vir hulle dierbaar was eenvoudig meegevoer word in 'n vloedgolf van sekularisme.

Terselfdertyd moet aanvaar word dat niks teen die tand van die tyd bestand is nie. Dit moet eenvoudig as 'n feit aanvaar word dat ook mense se idees van wat normatief is verander. Die vraag is egter of die koers – norme dui rigting aan – van die nuwe norme die regte is.

'n Nog moeiliker vraag (wat hiermee saamhang) is of daar nie 'n vaster grond is waarop ons ons norme kan bou as bloot die *dinamiese* gang van die tyd nie. Want as norme bloot uit die geskiedenis *ontstaan*, sal hulle ook met die geskiedenis *ondergaan*. Kan 'n mens jou op iets blywender en vaster beroep wat nie deur die sekel van die geskiedenis afgemaai sal word nie? Kan daar weer nuwe koers in die krisis kom en hoe moet dit gebeur? Die idee van 'n skeppingsorde neem 'n strategiese plek in binne die Calvinisties-reformatoriese denke (Vgl. Griffioen, 1995:52; Hart, 2000:137 en Spykman, 1994). Kan hierdie idee dalk 'n uitkoms uit die krisis bied?

1.2 Die opset

Die vraagstuk word soos volg aangepak. (1) Eers word histories nagegaan wat die oorsaak van die normatiewiteitskrisis in die Westerse denkwêreld is. (2) Dan word verduidelik hoe vroeëre Reformatoriese denkers met hulle wetsidee op die krisis geantwoord het. (3) Vervolgens word gelet op die kritiek van hedendaagse Reformatoriese denkers op hulle voorgangers se oplossings. (4) Ten slotte word gevra hoe daar weer koers in hierdie krisis kan kom.

2. Ontwikkelinge oor normatiewiteit in die Westerse denke

Aangesien Vollenhoven (vgl. Bril, 2005) se probleem-historiese metode 'n globale oorsig oor die 2500-jarige geskiedenis van die Westerse filosofie bied, word dit hier as leidraad gebruik (vgl. ook Van der Walt, 2000:285-294.)

2.1 Die twee basiese elemente van elke filosofiese konsepsie

Met 'n beroep op die Skrif stel Vollenhoven dat 'n volledige ontologie of werklikheidsbeskouing rekening sal hou met drie werklikhede, (1) God, (2) dit wat Hy geskep het en (3) die wette wat hy vir die skepping stel (vgl. Vollenhoven, 1992:55).

Volgens Vollenhoven (vgl. Bril, 2005:23-38) bestaan elke filosofiese konsepsie van die Weste (waarin God meestal geïgnoreer is) dus uit twee elemente: 'n visie op die (aardse) werklikheid (die *tipe* filosofie genoem) en 'n visie op die wette/norme vir die werklikheid (die filosofiese *stroming*).

Hoewel daar baie tipes filosofieë is, bied dit die *konstante* element, omdat dit in verskillende tye by verskillende denkers (a.g.v. hulle invloed op mekaar) kan voorkom. Die visies op die *struktuur* (hoe die dinge daaruit sien) is beperk. Filosofiese strominge wissel mekaar egter voortdurend af en word nie herhaal nie. Besinning oor die wet wat die *rigting* van die lewe moet aandui, gee dus die *dinamiese* element aan die Westerse filosofie. Norme is dus nie iets staties wat vir almal en altyd geld nie.

2.2 Die versubjektivering van die wet

Hoe die plek en status van norme verskuif het, sal blyk uit hierdie kort oorsig (vgl. Kok, 1996:27 e.v. vir detail en Bril, 2005:92 vir 'n samevatting). In 'n voëlvlug kan dit in die volgende ses hoofstappe beskryf word.

Subjektivisme reeds by die Antieke Grieke

Vroeg in die geskiedenis van die Westerse denke (500 v.C.) oorwin 'n filosofiese stroming wat Vollenhoven as “subjektivisme” aandui. Dit beteken dat sekere antieke Griekse denkers die wette vereenselwig het met die dinge – wat eintlik aan die wette onderworpe (subjekte) behoort te wees. Eenvoudig gestel: die wet word 'n ding en omgekeerd word die ding as wet beskou. Anders gestel: wat *is*, word wat *behoort* te wees.

'n Hedendaagse voorbeeld sou wees dat ekonomiese ontwikkeling as norm beskou word, terwyl dit normatief beoordeel moet word. Of, omdat aborsie as *normaal* aanvaar word, 'n *feit* in die hedendaagse Suid-Afrika, dit ook die *norm* behoort te wees.

Vanaf die antieke Griekse denke loop hierdie subjektivisme soos 'n donker spoor deur die hele Westerse denke. Soos wat verder sal blyk, neem dit alleen verskillende vorme aan afhangende van wat in die skepping tot wet/norm verhef word.

Die ontstaan van die **a prioriteitstema tydens die Hellenistiese denke** is 'n volgende belangrike stap in die ontwikkelingsgang. Hoewel die wet voor die tyd versubjektiveer is, is dit nooit geïnternaliseer nie, maar nog steeds buite die mens gesoek. Nou word die bron van reëlmaat en normatiwiteit egter die menslike verstand. Die wette word as a prioriese begrippe (d.w.s. wetmatige begrippe wat vóór enige ervaring lê) na die menslike kenvermoë verplaas. Op dié wyse word die versubjektivering 'n stap verder gevoer. Die wette vir die hele werklikheid word epistemologies versmal. Indien individualisme ook nog 'n rol speel (d.w.s. dat die wette vir elke mens verskillend kan wees), blyk duidelik dat wetmatigheid en normatiwiteit nie meer op vaste skroewe staan nie.

In die tyd van die sintesedenke (versoening van die pagane Griekse filosofie met Bybelse gedagtes) in die **Patristiese en Middeleeuse filosofie** word die idee van God en sy wet weer in die filosofie teruggebring. Dit geskied egter in terme van die Neo-Platoniese ideëleer en die logos-spekulatie van die ou Stoïsinse filosofie. (Vir besonderhede oor die logosleer bv. by Philo van Alexandrië, Justinus, Clemens, Origenes en Augustinus, vgl. Van der Walt, 1974:148-152 e.v., 154 e.v., 161 e.v., 177 e.v.) Die wet (of universele) bestaan hiervolgens *ante rem* (voor die dinge) in die goddelike intellek of logos. God skep dit *in rebus* (in die dinge van die skepping). Die wette word dan *post rem* (na die dinge) met die menslike verstand geken. Dus: redevoorbeelde in God, redekieme in die dinge en redekennis by die mens. Met die onderskeid natuur-genade word verder gepoog om God se wette op die bonatuurlike (geestelike) terrein te handhaaf.

Die anti-sintetiese, sekulêre rasionalisme (van ongeveer 1600-1900) verwerp die onderskeid tussen natuurlik en bonatuurlik en God as Wetgewer verdwyn weer uit die denke. Ook die aprioriteitstema van die Hellenisme word verder uitgebou. Die verstand (wat die aprioriese wette bevat) word nou die rede (Latyn: *ratio*, vandaar “rasionalisme”). Die rede is ’n vergoddelikte verstand, omdat dit as outonoom (sy eie wetgewer) beskou word. Die verabsoluteerde verstand, menslike intellek of logiese vermoë skryf nou die wette vir die werklikheid voor! Omdat normatiewiteit koers aandui (vgl. hierbo), word die rede ook die leidster na ’n vermeende wonderlike toekoms.

Die irrasionalistiese denke (reeds vanaf 1900 maar veral vanaf 1945) bring egter ’n wending. Die wonderlike droom van rasioneel-bepaalde, outonome menslike norme lê (onder andere as gevolg van twee verskriklike wêreldoorloë) aan skerwe. Sonder om die basiese idee van die mens as rasionele wese prys te gee (as dit gebeur sou irrasionaliste nie hul idees logies kon neerskryf nie), word dit slegs ingeperk. In plaas van die logosentrisme van die rasionaliste word die norme nou praktiese nut (die pragmatisme), mag (die lewensfilosofie) of vryheid (in die eksistensialisme). Dit is egter duidelik dat op hierdie wyse die koers wat norme moet aandui nog onsekerder word. Dit kan nuttig wees om moord te pleeg; mag kan vir verskriklike dinge aangewend word; vryheid kan beteken om te doen wat jy wil!

In die **postmodernisme** beleef die Weste tans weer ’n nuwe stroming of visie op normatiewiteit. Dit stem in baie opsigte ooreen met die voorafgaande irrasionalisme. So is dit byvoorbeeld sterk histories ingesteld. Dit beteken dat ontken word dat die rede onafhanklik, bo die geskiedenis verhef is en dus universeel-geldende norme vir alle tye kan

bied. Norme en waardes is die produkte van bepaalde tye en omstandighede en dus relatief.

Dit wil dus lyk asof die postmodernisme die laaste bietjie “sekerheid” wat die rasionalisme gebied het en reeds deur die irrasionalisme beperk is, heeltemal wil skrap. Aangesien geen mens egter konsekwent normloos kan lewe nie, word nuwe norme by die agterdeur ingesmokkel. Tipies subjektivisties is dit weer dinge soos ekonomiese welvaart (produksie en konsumpsie) of tegnologiese ontwikkeling.

2.3 Die bron van onsekerheid

Na hierdie vlugtige en vereenvoudigde oorsig is dit duidelik waar die hedendaagse onsekerheid of normkrisis vandaan kom. Die diepste oorsaak daarvan is ’n verkeerde ontologie of werklikheidsvisie. God het daarin nie plek nie en die wet word versubjektiveer. ’n Wetsidee wat *dinge* tot *wette* verhef, wat *is* in dit wat *behoort* verander, is die grondoorsaak van die krisis.

Op so ’n wyse is ’n mens die gevangene van jou eie omstandighede. Konsekwent toegepas, beteken dit dat die *status quo* gedweë aanvaar moet word, dat konserwatisme die ideaal is. Daar kan geen nuwe rigting of koers uit jou eie histories-bepaalde omstandighede wees nie. Eintlik maak dit nie veel verskil of die rede (volgens die rasionalisme) en of die geskiedenis (irrasionalisme en postmodernisme) die wetgewer is nie.

Dit bring ons by die tweede, baie belangrike afdeling wat handel oor hoe die Reformatoriese denkers van die vorige eeu hierdie krisis aangespreek het. Wat sou hulle oplossing wees vir die dilemma van, aan die een kant, rasionalistiese absolutisme en, aan die ander kant, irrasionalistiese-historistiese relativisme?

3. Skeppingsordeninge volgens die Reformatoriese filosofie van die twintigste eeu

In die voorafgaande Westerse denke was die ware God (by die Grieke) nog onbekend of is (by die rasionalisme en irrasionalisme) as onbelangrik beskou. Westerse denkers was dus wel bewus van wetmatigheid, maar het (binne die Griekse voorsintese denke) nie van ’n transendente Wetgewer geweet of wou (in die antisintetiese, sekulêre denke) Hom nie erken nie, omdat hulle self wetgewer (outonoom) wou wees. Eintlik lê die oplossing van die Reformatoriese denkers van die vorige eeu voor die hand.

Hulle oplossing was om God as Wetgewer weer ’n plek in hulle filosofie te gee. Op dié wyse kon hulle ook die wet self “buite” die skepping,

transendent in God begrond in plaas van in die menslike, feilbare verstand (rasionalisme) of om dit van historiese omstandighede afhanklik te maak (irrasionalisme). Hulle oplossing lê dus in wat hulle kosmiese wette of skeppingsordeninge noem.

Hierdie belangrike gedeelte gee (1) iets oor 'n paar vroeëre Calvinistiese denkers tot by Bavinck; (2) konsentreer dan op Vollenhoven en Dooyeweerd en sluit (3) af met hoe daar by die daaropvolgende Reformatoriese denkers geleidelik 'n veranderde visie ten opsigte van die tradisionele visie op die skeppingsorde plaasgevind het.

3.1 Skeppingsordeninge vanaf Calvin tot by Bavinck

“I would suggest the real hallmark of Calvinism (is): a deep respect for the God who commands, who through his law-words calls things into being, a deep respect for God’s sovereignty” (Griffioen, 1995:52). Hierdie woorde van Griffioen sal bevestig word in die kort oorsig wat hier volg.

Calvyn (1509-1564) – die vader van die Reformatoriese tradisie – se wetsidee bevat sowel Bybelse as buite-Bybelse filosofiese elemente. Omdat hy sterk deur Augustinus beïnvloed is (wat op sy beurt aansluit by die Stoïsinse logosleer – vgl. subafd. 2.2.3 hierbo), vind ons by hom ook ('n Neo-Platoniese vorm) van die logospekulasie terug. Van der Walt (1974:397) sê dus dat Calvyn, hoewel nog in die terminologie van die Stoa, reeds op God se skeppingsordeninge wys.

Hiervandaan word 'n sprong na Calvinistiese denkers aan die Vrije Universiteit van Amsterdam gedurende die 19e en 20ste eeu gemaak.

Kuyper (1837-1920) huldig volgens Klapwijk (1980:534, 542) 'n middeleeus-skolastieke werklikheidsbeskouing gekombineer met die antieke logosleer van die Stoa en 'n Platonies-Augustiniaanse idee-realisme. Weereens lê die wet argetipies in die goddelike Rede, en ektipies in die dinge waaruit die menslike verstand dit moet aflei. Tereg vra Klapwijk of Kuyper die skeppingsorde nie te eensydig as logiese orde beskou en die mens as 'n rasonale wese nie. Afgesien hiervan is Kuyper ook (vgl. Klapwijk, 1980:540) onder die invloed van die romantiese vleuel van die neo-idealisme ('n stroming binne die latere rasionalisme). Die organistiese denke van die romantiek lei by Kuyper tot 'n vooruitgangsidee. Die goddelike skeppingsorde sou sigself in die geskiedenis ontsluit en 'n hoogtepunt in die Calvinisme bereik. In plaas daarvan om tussen historiese feit en norm te onderskei, kry die geskiedenis – wat natuurlik nie altyd die geval kan wees nie – dus 'n normatiewe betekenis.

Van **Woltjer (1849-1917)** sê Klapwijk (1980:543) dat ook hy die skeppingsordeninge van God volledig in die lig van die oer-oue logosleer verstaan. Die ewige ideë of gedagtes van God (as Archetipes) lê ektipies in die dinge en kan deur die mens se rede opgespoor word. Dit lei by Woltjer tot 'n ophemel van die menslike denkvermoë en die wetenskap (vgl. Klapwijk, 1980:544).

Geesink (1854-1929) gee ook besondere aandag aan die skeppingsorde en skryf 'n vierdelige boek *Van's Heerens ordinantiën* (1908). Ook by hom is daar 'n sintese tussen die Skrif en die logosleer (vgl. Klapwijk, 1980:544). Die primaat wat hy toeken aan die intellek van God (as Logos) en die mens (wat die goddelike skeppingsorde moet opspoor) gee ook aan sy denke 'n sterk intellektualistiese karakter (vgl. Klapwijk, 1980:545).

Bavinck (1854-1921) is ook nie 'n uitsondering nie, want (vgl. Klapwijk, 1980:549) ook hy huldig 'n gekerstende logosleer, wat (net soos in die geval van Kuyper) gemoderniseer word in die lig van die romantiese tak van die neo-idealisme (Klapwijk, 1980:548).

Die Neo-Platonisme het die platoniese ideë (of modelle vir die werklikheid) in die verstand van hul godheid geplaas. Hierdie gedagte word deur die Christelike denkers gekerstend: die ideë of ideale voorbeelde vir die skepping (wette) word in die intellek van die ware God geplaas. Saam met die Stoa se logosleer (*logoi spermatikoi* of goddelike redekieme in die skepping) en die rasionalisme se klem op die rede (wat die wette stel) kon die voorafgaande Calvinistiese denkers dus 'n hele wetsontologie daarstel. Die wette bestaan as oervoorbeelde eers in God se intellek. Volgens hierdie voorbeelde skep Hy die (redelike) ordening in die dinge. Ten slotte is die mens deur middel van sy intellek in staat om hierdie goddelike orde op te spoor.

Hoewel hierdie sintetiese idee oor God se skeppingsordeninge vir 'n lang tyd gehuldig is, breek die voorafgaande denkers se opvolgers uiteindelik daarmee.

3.2 Dooyeweerd (1894-1977)

Reeds vroeg in sy hoofwerk (1953:94) sê hy dat hy getref is deur die groot rol wat die idee van 'n "divine world-order" in die filosofiese denke deur die eeue gespeel het. Dit vorm volgens hom die basis van elke filosofiese sisteem – ook van sy eie.

Hy noem dan ook sy eie filosofie die "Wysbegeerte van die Wetsidee", wat later (om die noue verband tussen die wet en die wetsonderhorige skepping duideliker te stel) verander word na "philosophy of the cosmologic idea" (vgl. Dooyeweerd, 1953:93).

Met sy klem op die wet wil hy uitdrukking gee aan die soewereiniteit van God oor al die geskape dinge (vgl. Dooyeweerd, 1953:99, 108). Die wet is dan ook “the *universal boundary (which cannot be transgressed) between the Being of God and the meaning of His creation*” (Dooyeweerd, 1953:99).

Dooyeweerd verduidelik dat die wet as “grens” tussen God en sy skepping nie God deïsties van die skepping wil isoleer nie, maar slegs dui op die verskil tussen God en die skepping se verhouding tot die wet. God is ook nie aan sy wette onderworpe nie – wat nie beteken dat Hy ’n willekeurige God is nie, Hy bly trou aan sy wette – terwyl onderworpenheid (“subjectedness”) die hele skepping tipeer.

Dooyeweerd is verder van mening dat hierdie visie van hom op die wette of skeppingsordeninge van God as teenvoeter kan dien vir die historisme en irrasionalisme van sy tyd, wat enige wette in God, die dinge of die menslike verstand wil relativeer of ontken.

Hiermee is voldoende gesê oor die hooftrekke van die wetsbeskouing van die eerste grondlegger van die Reformatoriese filosofie in die twintigste eeu. Die tweede vader van hierdie beweging was Vollenhoven.

3.3 Vollenhoven (1892-1978)

Die volgende vier fasette van sy wetsbeskouing is belangrik:

3.3.1 Drie werklikhede

Vollenhoven (vgl. 2005:14) begin met drie vrae (1) Wie is die Skepper?; (2) Wat is dit wat in verhouding tot Hom geskape is?; (3) Waar lê die grens tussen die twee? Hy antwoord soos volg: (1) Die Skepper is die lewende God, die Soewereine in die absolute betekenis van die woord. (2) Die skepping is volledig afhanklik van God, volledig onderworpe aan sy soewereine wet, openbaring en leiding. (3) Die “grens” tussen die twee wil aandui dat aan die een kant van die lyn net God is en alles aan die ander kant daarvan geskape is.

Elders vat hy dit so saam: ’n Drieërlei bestaan moet onderskei word: dié van God, van die wet en die kosmos. Hulle onderlinge verhoudinge is soos volg: God is soewerein, hy skeep die wêreld en stel daarvoor sy wet (ordinansie) wat vir die daaraan onderworpe kosmos geld. Derhalwe bestaan die wet as grens tussen God en die kosmos (vgl. Vollenhoven, 1992:55).

3.3.2 Sy wetsidee

In verskillende opmerkings daarna verduidelik Vollenhoven verder dat die verhouding tussen God en skepping nie in terme van óf ooreenkomste óf

verskille geformuleer mag word nie. Met hierdie duidelike onderskeiding tussen drie werklikhede (God, wet en skepping) wil Vollenhoven die uiterstes van sowel panteïsme (wat God en skepping vermeng) as deïsme (wat God en skepping skei) voorkom.

Verder maak hy (vgl. Vollenhoven, 2005:15) ’n belangrike opmerking oor die wet as “grens”. “Grens” mag nie in ruimtelike sin verstaan word nie, want die ruimtelike is iets tipies alleen van die skepping en nie God nie.

Van die wet (skeppingsorde) sê hy nog die volgende: “... this demarcation is the law of God, which is permanently posited by God for that which is created. For the only being who sovereignly gives laws to the cosmos and maintains them is God; on the other hand, all that which is created is subjected to his laws. And it continues to be subjected because God’s activity in the cosmos since the creation is never coupled with a violation of the law. Accordingly it is impossible to mention anything divine that stands under the law or anything created that stands above the law” (Vollenhoven, 2005:15).

Die aard van die wet is dat dit *geld* vir die dinge: Die wet geld ook *sonder uitsondering* vir die hele skepping – ook in geval van die normatiewe wette. Die feit dat die mens hulle kan oortree, beteken nie dat hulle nie meer geld nie (vgl. Vollenhoven, 2005:16).

3.3.3 *Verskillende soorte wette*

Volgens Vollenhoven (1992:55 e.v.) is daar ’n groot verskeidenheid wette. Hy onderskei eerste God se gebod dat ons Hom en ons naaste moet liefhê. Die gebod is van ’n pre-funksionele aard, dit spreek die mens diep in die hart aan.

Daarbenewens word talle funksionele wette na aanleiding van die verskillende aspekte of kante van die werklikheid (die modaliteiteleer) onderskei.

By hierdie modale wette maak Vollenhoven ook onderskeid tussen nie-normerende en normerende wette. ’n Fisiese wet is nie-normerend. Maar by die hoër fase (vanaf die analitiese) moet die mens self God se wette in norme of beginsels formuleer (vgl. Vollenhoven, 1992:56 e.v.). Hy vestig egter die aandag daarop dat hierdie menslike formules nie méér bied as wat ’n *mens* van God se wet kan verstaan nie. Hulle kan dus ook verkeerd wees en is – anders as God se wette – nie onveranderlik nie, maar moet voortdurend hersien word.

3.3.4 *Wette vir die samelewing*

Vollenhoven (vgl. 2005:70) onderskei ook nog ’n derde soort wet, wat veral van belang is vir die menslike samelewingsverbande. Gesagsdraers

in 'n bepaalde verband moet in die lig van die liefdesgebod en met inagneming van die kwalifiserende funksie van die betrokke verband wette vir 'n bepaalde tyd en omstandighede positiever of formuleer (positiewe wette genoem). In die geval van byvoorbeeld die staat (wat juridies gekwalifiseerd is) sal die regeerders in die lig van die liefdesgebod moet sorg dat onpartydige geregtigheid aan almal geskied.

In aansluiting hierby moet vermeld word dat die idee van God as Soewereine en sy soewereine skeppingsordeninge ook daartoe gelei het dat die Reformatoriese filosofie van Vollenhoven en Dooyeweerd volgens die beginsel van “soewereiniteit in eie kring” 'n eie samelewingsfilosofie uitgebou het. Dit beteken dat elke samelewingsverband (huwelik, gesin, kerk, staat, bedryf ens.) aan spesifieke norme onderworpe is, 'n eie taak en gesag besit en dus nie deur 'n ander verband(e) (bv. die staat) oorheers mag word nie (vgl. Spykman, 1976).

Saamgevat kan 'n mens sê dat Vollenhoven (vanaf 1959) tussen drieërlei wette onderskei: (1) die liefdeswet *tussen* God en die mens; (2) die struktuurwette (of modale wette, waarvolgens die skeppingsstrukture opgebou is) *in* die skepping; (3) die positiewe wette, wat nie *tussen* God en die mens of *in* die skepping is nie, maar 'n *brug* tussen die eerste twee wette vorm.

3.4 'n Geleidelike verandering van visie op die skeppingsorde

Na Dooyeweerd en Vollenhoven kry ons sowel entoesiastiese navolgers as ander persone wat meer krities ingestel was.

3.4.1 Navolgers

Slegs twee van baie meer voorbeelde word hier genoem. Taljaard (1976:42 e.v.) bou in sy filosofie voort op Vollenhoven en onderskei selfs nog meer soorte wette. Spykman (1992:60, 65, 74 e.v.) gebruik Vollenhoven se ontologie as basis vir sy eie teologie. Hy noem dit 'n “three-factor worldview”: “God, his mediating Word and the world” en voeg by “... God’s Word stands as both the boundary and the bridge between the Creator and his creation” (Spykman, 1992:75). Die Woord, wet of skeppingsorde is dus sowel 'n grens, wat beperking impliseer, as 'n brug, wat 'n verhouding (tussen God en skepping) uitdruk.

3.4.2 Kritiese stemme

Hier volg enkele voorbeelde van Reformatoriese denkers wat na die twee grondleggers tog kritiese vrae oor hulle ontologie en leer van skeppingsordeninge stel.

In plaas van net beginsels ook eindels?

Klapwijk (1995b:210 e.v.) is van mening dat die kwaad die sin van alles soms op so 'n demoniese wyse aangetas het, dat veel meer nodig is as om net wette te ontdek en hulle te handhaaf. Om alle klem net op die *beginsels* of wette te lê, laat verder 'n terugwaartse blik ontstaan, veroorsaak konservatisme, wat blind is vir die lyding en die dinamiek van die skepping. As gevolg van die Messiaanse toekomsvisie van die Bybelse profete moet ons ons blik ook voorwaarts rig. “Ontcijferen moeten we de *eindselen*, de eschatologische symbolen, ten einde te verstaan de *beginselen*, de protologische ordeningen. En vice versa!” (Klapwijk, 1995b:211).

'n Onpersoonlike grens tussen God en skepping?

Fowler (1991:25 e.v.) stel twee belangrike vrae: (1) Word God en sy skepping net deur onpersoonlike wette verbind? (2) Doen die idee van die wet as “grens” tussen God en skepping reg aan die volle rykdom van die veelkantige Skepper-skepping verhouding? Met hierdie vrae wil hy nie die onderskeid tussen God en skepping verwerp nie. Hy sien egter nie die wet (soos Vollenhoven) as 'n afsonderlike entiteit nie.

Op die eerste vraag is sy antwoord: “... this boundary (law) is best conceived as the living interface where God, in the living presence of his Word and Spirit, interacts with his creation. It is not a boundary drawn around the borders of creation, keeping God apart from creation, but an interface that is present throughout creation, maintaining creation in a continuous interaction with God.” (Fowler, 1991:26).

Sy antwoord op die tweede vraag lui soos volg: “While the Word of God is law for creation, it is very much more than law. As the many-sided divine Word it can never be exhausted by any single concept, or group of concepts. Light, life, love, reconciliation, are just some of the other concepts used in Scripture to describe the relation of the Creator with the creation. There is no obvious reason to single out ‘law’ as the key factor in the Creator-creation relation” (Fowler, 1991:26).

Het die wet 'n goddelike en kreatuurlike kant?

Troost, 'n vurige voorstander van Dooyeweerd (vgl. Troost, 2005) kritiseer Vollenhoven, wat (vgl. hierbo) duidelik drie bestaendes (God, wet en skepping) onderskei.

Troost (1992b:17) stel weer die ontologiese probleem (reeds deur Fowler aangeroe), naamlik of die wet goddelik of kreatuurlik is. Vier antwoorde

daarop is moontlik: (1) dit is goddelik; (2) dit is kreatuurlik; (3) dit is beide; (4) dit is nie een van die twee nie. Volgens Troost huldig Vollenhoven die laasgenoemde standpunt (die wet is nóg goddelik nóg kreatuurlik van aard) en Dooyeweerd die derde.

Troost kan hierin nie met Vollenhoven saamgaan nie. Volgens hom kry die skepping – ook al erken Vollenhoven ’n verband tussen God en skepping – noodwendig ’n selfstandige karakter naas God. Uit reaksie teen die panteïsme van sy tyd (wat God en skepping vermeng het) kan Vollenhoven in deïsme verval (wat God van die skepping en die skepping van God skei). Troost wil sonder om die onderskeid te ignoreer (net soos Fowler) die noue verbondenheid tussen God, wet en skepping beklemtoon. Die idee van ’n grens geld dus wel in die rigting van die skepping tot God, maar nie die omgekeerde, nl. die rigting van God tot die skepping nie (vgl. Troost, 1992b:127).

Daarom onderskei hy tussen ’n goddelike en kreatuurlike kant van die wet. Die wet gaan van *God* uit en is terselfdertyd die innerlike bestaansmoontlikheid van die *skepping* (Troost, 1992b:121).

Reeds in ’n voorafgaande artikel (vgl. Troost, 1992a:28, 29) sê Troost dat die Reformatoriese filosofie die geheim van die twee “nature” van die wet (die goddelike en kreatuurlike) moet begin erken. Die wet as “grens” het “deel” aan beide God en mens, dit is die eenheid van die goddelike en kreatuurlike. Dié geheimenis is rasioneel ondeurgrondelik, nie logies analiseerbaar nie en kan dus slegs in die geloof eerbiedig en in ’n Christelike wysbegeerte erken en opgeneem word.

Soos in die geval van Fowler beklemtoon Troost verder dat die wet nie slegs die uitdrukking is van God se soewereiniteit nie, maar ook van sy trou, liefde, sorg, voorsienigheid en nog meer. Die wet is dus tegelyk evangelie! (vgl. Troost, 1992b:119, 129.) Hy sê ook dat die wet nie net *geld* soos Vollenhoven leer nie, maar ook ander funksies het, soos byvoorbeeld oproep, rigting aandui, onheil voorkom, en die kwaad straf (vgl. Troost, 1992b:123).

Is die skeppingsordeninge staties?

Aangesien die kritiek soms uitgespreek word dat God se skeppingsorde iets staties en onveranderlik is, word Dengerink (1986) kortliks daaroor aan die woord gestel. Volgens hom is dit wel so dat die skeppingsordeninge vir die dinge geld, hulle rig en begrens, maar selfs in die geval van die natuurdinge laat die ordeninge tog speelruimte. (Selfs dinge van dieselfde soort vertoon elk ’n unieke karakter.) Die struktuurwette is dus

slegs die bestaansvoorwaardes, kaders of weë waarlangs die natuurgebeure plaasvind (vgl. Dengerink, 1986:172, 173).

Volgens hierdie Reformatoriese filosoof deel die skeppingsordeninge aan die dinamiek van die Goddelike skeppingswoord. Hulle is nie starre of onbeweeglike entiteite bokant die historiese werklikheid, wat (soos verskillende filosowe beweer het) alleen langs die weg van nabootsing, projeksie of deduksie op die werklikheid toepasbaar is nie. Nee, hulle is 'n oral teenwoordige, dinamiese krag. Deur die wette laat God sy heilsame teenwoordigheid geld. Sy wette is dus nie bedoel om sy skepsele in te perk of te onderdruk nie, maar juis om hulle sinvolle ontplooiing moontlik te maak (vgl. Dengerink, 1986:177 en ook Stellingwerff, 2006:157-159).

Die inherente dinamiek van die skeppingsordeninge bring verder mee dat verskillende situasies verskillende antwoorde op hulle vereis. Indien dit nie gebeur nie, kan wat vandag as reg geld in ander omstandighede onreg beteken (vgl. Dengerink, 1986:177).

In Dengerink se eie woorde gestel: “Zogenaamd boventijdelijke, eeuwige en als zodanig onveranderlijke en statische beginselen of wette bestaan niet. Wel zijn alle beginselen ... vast, constant, maar krachtens hetzelfde scheppingswoord in de allesdoortrekkende dynamiek van de scheppingsgebeuren opgenomen. Zó verstaan is er sprake van een *constante dynamiek*. Elke vereeuwiging van bepaalde ordeninge of principes is in feite een verabsolutering, terwijl elke verabsolutering ... leidt tot ... verstarring...” (Dengerink, 1986:178).

In die lig hiervan mag die geskiedenis ook nie as norm gebruik word nie. Dengerink (1986:188) waarsku teen verskillende soorte historisme. Sowel die *tradisionele*, wat die wil van God uit die geskiedenis aflei (waarvan daar dalk nog spore by Dooyeweerd te vinde is), asook die meer *aktualistiese* historisme, wat verandering as vernuwung en dus normatief beskou of die norm *in* die historiese revolusie self wil vind.

Uit die voorafgaande uiteensetting het duidelik geblyk dat Dooyeweerd en Vollenhoven se geesgenote ná hulle sowel op hulle denke voortgebou het as krities gestaan het teenoor sekere fasette van hulle wetsidees, insluitende hulle breëre ontologieë. Die volgende afdeling (4) sal aantoon dat die kritiese stemme steeds sterker geword het.

3.4.3 *Ontwikkeling deur vier fases*

Hierdie kritiek is verstaanbaar as in gedagte gehou word dat die Reformatoriese filosofie nie iets staties is nie, maar in die loop van meer as sewentig jaar verskillende fases deurloop het. Stellingwerff (2006) bied

'n interessante oorsig oor die lang geskiedenis en die verskille tussen die verskillende denkers oor ten minste vier generasies, maar hy deel die ontwikkeling nie in duidelike periodes in nie. Kuiper (2007:256-7) probeer ten minste die volgende vier onderskei: (1) Gedurende die eerste fase (1930-1945) kom die Reformatoriese denke tot stand binne 'n Neo-Kentiaanse en fenomenologies-eksistensialistiese intellektuele klimaat. Teenoor hierdie logiese subjektivisme en perspektivistiese historisme beklemtoon die Christelike filosofie van Vollenhoven en Dooyeweerd 'n deur God verordende kosmiese orde, maar doen dit nog steeds op logies-rationele manier. Kuiper noem dit dus die *transendentaal-epistemologiese fase*. (2) Na die Tweede Wêreldoorlog breek die tweede fase (1945-1970) aan waarin veel meer nadruk gelê word op die konstruktiewe moontlikhede van die Reformatoriese wysbegeerte en dus op die vaste strukture of orde van die werklikheid – die *struktureel-ontologiese fase*. (3) Gedurende die daaropvolgende derde fase (1970-1980) word die dinamiek van die skeppingswerklikheid beklemtoon met klem op die antwoord-karakter van die filosofie. (4) Volgens Kuiper sal die vierde fase (1980 en verder) moontlik gekenmerk word daardeur dat die struktuurmoment van die geskape werklikheid in verband gebring word met waardes en deugde. Deur die hele geskiedenis van die Reformatoriese filosofie speel die kwessie van orde, wet, norm en waarde dus op een of ander wyse 'n rol.

4. Die kritiek van 'n hedendaagse verteenwoordiger van die reformatoriese denke op die wetsidees van sy voorgangers

In hierdie afdeling word stilgestaan by die ontwikkeling van een denker (Hart) vanaf 'n entoesiastiese voorstander tot 'n uitgesproke kritikus. Daarna word 'n hele bundel (die publikasie van 'n spesiale konferensie oor die wetsorde) bespreek waarin 'n aantal Reformatoriese denkers aan dié debat deelneem.

4.1 Twee fases by Hart

Christelike denkers is ook kinders van hulle tyd, wat binne 'n bepaalde tydsgees en filosofiese stroming leef en dink. (Vgl. byvoorbeeld Kuiper en sy tydgenote hierbo behandel.) Dit blyk ook die geval te wees by die generasie ná Vollenhoven en Dooyeweerd. Een duidelike voorbeeld daarvan is Hart. In vroeëre werke (vgl. Hart, 1966, 1968 en 1984) dink hy duidelik nog in die lyn van die drie-faktor ontologie van Vollenhoven. Sy latere werke (vgl. Hart, 1989, 1995a, 1995b, 2000) bied egter duidelike blyke van 'n wending.

4.2 Die vroeëre Hart

As voorbeeld van Hart se vroeëre visie (ongeveer nog in lyn met Vollenhoven) kan die volgende sitate uit sy werk oor die ontologie dien. “... all that is known or can be known must be either the *world*, the *order* of the world, or the *origin* of the world. Nothing else is real or can be known” (Hart, 1984:361- kursivering bygevoeg).

Die visie word meer breedvoeriger soos volg verduidelik om sowel die verskil as die verband tussen die drie werklikhede aan te toon: “... Creator and creature are fully distinct and have nothing in common. There are no analogies. God is God and only God... God is not a creature in any way and is not *like* a creature in any way ... even though we may hear God speak in this manner. And no creature is god or divine in any way.” (Hart, 1984:345).

Die verhouding beskryf hy daarna soos volg: “God and creatures are, however, in relationship. They are there for each other. God fully determines all things. All creatures are out of God, for God, through God, and unto God. They relate to each other in Word and Spirit, both of whom are divine and creaturely” (Hart, 1984:345).

Die “skakel” tussen God en skepping is dus die Woord en Gees. Uit die volgende sitaat blyk duidelik hoe dit verstaan moet word: “Word and Spirit relate world and origin. World and world origin have no properties in common. But Word and Spirit are both creaturely and divine. This creates a genuine relationship between origin and world. Only the world is subjective, and only the world order is normed condition, law ... the world is subjective because it is subjected to order. And the order is law because it holds for the word. The order does not hold for the origin, which is the origin not only of the world but also of its order. These three – origin, world order, and ordered existential world – can be known only in relation to each other. Nevertheless, they can not be reduced to each other” (Hart, 1984:362).

Uit die sitaat blyk onder andere dat Hart reeds in 1984, soos Troost later (vgl. hierbo) sowel ’n goddelike as ’n kreatuurlike kant van die wet onderskei. Elders sê hy: “Order *for* subjectivity becomes evident in structure *of* subjectivity, that is, in patterns of regularity which are themselves subjective” (Hart, 1984:366).

4.3 Die latere Hart

Hier word agtereenvolgens gelet op Hart, 1989, 1995 en 2000.

4.3.1 Hart se kritiek op 'n intellektualistiese Skrifverklaring

Hart se boek van 1989 toon sy worsteling met die verstaan van die Bybel binne die Gereformeerde tradisie. Sy kritiek is veral gemik teen 'n rasionalistiese omgaan met die Skrif (die soeke na gegewens om 'n suiwere leer daar te stel) sowel as 'n moralistiese (die soeke na morele perfeksie deur legalistiese voorskrifte wat op die Skrif gegrond sou wees.) Hy lê groot klem op die *menslike antwoord* op God se wette en dus die moontlikheid van verskillende interpretasies (vgl. bv. Hart, 1989:164, 165). Sy verwerping van die rasionalistiese absolutisme, beteken volgens hom nie dat hy in die ander uiterste van irrasionalistiese relativisme verval nie (Hart, 1989:208, 209). Hy verwerp slegs subjektivisme (die mens is die maatstaf van alles) en individualisme (my norme hoef nie ook joune te wees nie).

Dit is egter reeds hier duidelik dat Hart die modernisties-rasionalisties gekleurde denke van sy voorgangers ernstig bevraagteken. Heel moontlik voel hy reeds meer tot die postmodernistiese irrasionalisme aangetrokke.

4.3.2 Hart oor 'n etos van medelyde

In hierdie lesing vir die belangrike konferensie van 1992 bou Hart (1995a) voort op die boek van 1989. Hy verwyt die Reformatoriese tradisie weer van intellektualisme en legalisme. Dié tradisie is te sterk beïnvloed deur 'n logosentriese of rasionalistiese visie op die werklikheid en God se wette. Dit lei tot 'n ewige, onveranderlike, rigiede wetsidee (vgl. Hart, 1995a:69 e.v.). So 'n idee van orde bevorder volgens hom magsmisbruik en ook konserwatisme (vgl. Hart, 1995a:72,79).

In sy eie visie word die volgende beklemtoon. Volgens hom is (in lyn met die Skrif) God se wette bloot *middele* om die mens te beweeg tot liefde, wat ook die maatstaf van die wet is. Daarom lê hy, teenoor die groot klem op orde in die voorafgaande Reformatoriese tradisie, die klem op medelyde (“compassion”) (Hart, 1995a:76) – iets wat wet en orde transendeer.

Sy “relativering” van die belang van die wet (ten minste in die tradisionele sin) gaan gepaard met 'n nuwe visie op die Wetgewer. Ons moet i.p.v. op God as Koning (aan wie gesag en gehoorsaamheid toekom) liewers op sy Vaderskap, wat liefde gee en vra, die klem lê (vgl. Hart, 1995a:88).

4.3.3 Hart se kritiek op Dooyeweerd se “rasionalisme”

In Hart (2000) se bydrae tot 'n bundel oor die filosofie van Dooyeweerd toon hy aan dat Dooyeweerd, ten spyte van sy kritiek op die rasionalisme, self nog nie heeltemal daarvan bevry was nie.

Hierdie buite-Bybelse filosofie het veral invloed op Dooyeweerd se visie op die goddelike skeppingsorde of wetsidee gehad. Die wet word verrasionaliseer tot iets logies en ook verabsoluteer tot iets wat onveranderlik sou wees (vgl. Hart, 2000:135). Die skeppingsorde word deur Dooyeweerd egter verkeerdlik beskou as die onveranderlike wil van die soewereine, onveranderlike God. So 'n orde versmoor die liefde – die kern van die wet (vgl. Hart, 2000:136).

Sy kritiek gaan ook hier weer verder as net die wetsidee en raak ook die gangbare idee van God as die Onveranderlike. Volgens Hart (2000:145) bestaan daar geen rede waarom God – soos in die Reformatoriese tradisie – net as soewereine Regeerder, Wetgewer of Koning beskou moet word nie. Volgens die Skrif is God ook iemand wat skep, onderhou, lei, liefhet en nog meer. Waarom dan net die een metafoor van orde(n) vir Hom gebruik?

Hart is ook van mening dat daar veel meer klem op 'n eie-tydse vormgewing van God se gebooie gelê moet word.

4.3.4 Kritiek op Hart se kritiek

Hierdie vlugtige oorsig oor die ontwikkeling in die denke van een figuur bied nietemin voldoende agtergrond om nou oor te gaan tot die bundel onder redaksie van Walsh, Hart en VanderVennen (1995). Die bundel bevat onder andere die lesings wat (in 1992) by 'n konferensie in Toronto gelewer is rondom 'n strategiese faset van die Reformatoriese denke, naamlik die skeppingsordeninge of God se wette vir die skepping. Hart se lesing (1995a:67 e.v.) met die titel “Creation order in our philosophical tradition: critique and refinement” was (naas dié van Olthuis oor homoseksualiteit) een van die lesings wat die meeste opslae tydens die byeenkoms veroorsaak het.

Hier volg enkele van die belangrikste kritiekpunte op Hart se idees. Hare (1995:102 e.v.) noem die volgende:

Wat laat 'n mens medelyde betoon? Is dit nie juis God se wet wat dit voorskryf nie? Hare sien dus nie 'n koflik tussen orde en liefde nie. Daar moet tog altyd aan God se gebooie gedink word in terme van liefde as die kern daarvan.

Die aanvaarding van 'n skeppingsorde hoef nie *noodwendig* tot konserwatisme te lei nie. Uit die geskiedenis (vgl. bv. die werk van Kuyper) weet ons dat baie mense juis op *grond van* God se verordeninge die *status quo* beveg het.

Hare is ook van mening dat hy (en ander) nie eenvoudig God se Koningskap vir 'n ander “metafoor” kan verruil sonder om ontrou aan 'n belangrike faset van die Skrif self te wees nie.

Die feit dat ons God se verordeninge net ten dele kan verstaan, hoef nie daartoe te lei dat ons enige toegang daartoe moet bevraagteken nie.

Die Chaplins (1995:226 e.v.) sluit op drie punte by Hart aan:

Ten eerste stel ook hulle die vraag aan Hart (wat beweer dat medelyde verder as orde gaan) of ons ooit lyding sal kan raaksien as daar nie 'n orde was wat oortree is en die lyde veroorsaak het nie.

In die tweede plek is dit nie so dat 'n goed geordende lewe – veral vir mense wat in 'n toestand van chaos en wanorde moet leef – niks beteken nie. Dit sluit aan by Hare se stelling dat orde nie noodwendig onderdrukking en konserwatisme impliseer nie.

Ten derde sluit die Chaplins ook by die laaste punt van Hare hierbo aan deur te vra waar die grens lê tussen God se orde en die mens se interpretasie daarvan. (Die spanning tussen konserwatisme en relativisme hang af van hoeveel klem op die mens se verantwoordelikheid in die positivering van God se wette gelê word – 'n kwessie wat later verder bespreek word.)

Vir die volledige debat word die leser verder na die betrokke bundel verwys. Belangriker as om op die *spesifieke* vrae aan Hart in te gaan, is die *algemene* kritiek wat tydens die konferensie op die idee van 'n skeppingsorde na vore gekom het.

5. Die belangrikste probleme in verband met die idee van 'n skeppingsorde

Eers volg hier 'n samevatting van die belangrikste punte en kritiek van die verskillende referente. Daarna volg 'n kort bespreking van wat blykbaar een van die belangrikste probleme is, naamlik die verhouding tussen wet en liefde.

5.1 Die belangrikste punte van kritiek

Wolterstorff (1995:64 e.v.) noem onder andere die volgende:

5.1.1 Legalistiese intellektualisme

God is nie net Wetgewer nie en die mens nie net gehoorsame wetsonderdaan nie. Dankbaarheid kom vóór gehoorsaamheid, die wet moet eerder as gawe in plaas van opgawe beklemtoon word. Van der Hoeven (1995:112) sluit hierby aan. Die mens moet hom oor God se skeppingsorde verwonder, daarvoor dankbaar wees en sy lof besing. Alreeds in die wet van Moses het God se genade voorop gestaan.

5.1.2 Die wet is nie die enigste oplossing vir die gebrokenheid van die skepping nie

Hierbo (vgl. 3.4.2) is alreeds na Klapwijk verwys, wat sê dat die gebrokenheid van die skepping soms sulke afmetings kan aanneem dat 'n beroep op wet en orde nie voldoende is nie. Wolterstorff roer dieselfde punt aan: Die verlorenheid van die skepping is soms méér as net die gevolg van die verkeerd-gerigtheid van die hart of oortreding van God se wette. Dink maar aan ongeneeslike siektes, onderdrukking, egskeiding en die dood. Ook die Chaplins (1995:227) vestig die aandag daarop dat die lyding in die wêreld nie uitsluitlik in terme van rebellie teen God of ongehoorsaamheid aan sy wette verstaan mag word nie. Oormatige klem op die skeppingsorde kan dus 'n mens se oë sluit vir lyding wat sinloos (ordeloos) lyk.

5.1.3 Waar is Christus in die skeppingsorde?

Volgens Wolterstorff word die verlossingswerk van Christus nie voldoende in die leer van die skeppingsorde verreken nie. Die Chaplins (1995:227) sluit hierby aan. Klem op die skepping – 'n sterk trek in die Reformatoriese filosofie – kan 'n mens se sig op die val en die verlossing verdof. (Terwyl Barth van “Christomonisme” beskuldig is, kan daar by die Reformatoriese filosofie dalk van “skeppingsmonisme” sprake wees.) Hart (vgl. 1995a:79) stem heelhartig hiermee saam. (Vgl. ook Klapwijk hierbo onder subafd. 3.4.2.)

5.1.4 Dit lei tot die legitimasie van onderdrukkende mag

Wolterstorff (1995:61) sê tereg dat “orde” dikwels gebruik is om mense te onderdruk en die *status quo* goed te praat. Hy sluit hierin aan by Hart (1995a:72, 90) wat sê dat die logosentriese skeppingsordedenke te veel klem op kontrole, beheer en mag lê en dus konserwatisme bevorder. Ook die Chaplins (1995:227) noem dieselfde gevaar van onderdrukkende strukture.

5.1.5 'n Vreugdelose lewe van verpligtinge en skuldgevoel

Hierdie kritiek van die Chaplins (1995:227) sluit aan by wat reeds onder subafd. 5.1.1 hierbo genoem is.

5.1.6 Onsekerheid oor die regte positivering van die skeppingsorde

Heelwat kommentaar gaan daaroor dat duideliker onderskei moet word tussen *God* se wil en die *menslike* formuleringe daarvan. Samehangend daarmee is die vraag hoe ons kan weet dat ons positiverings van die wet

korrek is. Wolterstorff gaan selfs so ver as om te beweer dat daar nie (soos Vollenhoven en Dooyeweerd se samelewingsfilosofie leer) definitiewe norme vir die staat en ander verbande bestaan nie. Ons kan alleen vra of wat in die verskillende verbande gebeur *sjaloom* (vrede) bevorder. (Die Chaplins vra egter tereg aan Wolterstorff of *sjaloom* nie ook genormeerd is, dus aan bepaalde wette moet beantwoord nie.)

5.2 Die verhouding tussen wet en liefde

Hier word net een probleem uitgesonder om verder te bespreek: die verhouding tussen wet en liefde.

Soos reeds verduidelik, transendeer liefde (medelyde) die wet volgens Hart. Volgens sy gespreksgenote kan wet en liefde egter nie geskei word nie – die skeppingsorde kulmineer juis in liefde! Wat is die regte verhouding? Eers word die woord breedvoerig aan Hart (1995b:122 e.v.) self gegee waarin hy sy standpunt duideliker formuleer.

5.2.1 Hart se standpunt

Hart verduidelik sy visie soos volg: “... love, grace and truth were indeed *intended* from the beginning to be the meaning revealed in the law. Here I agree. The law, however, did not *in fact* become a vehicle of love in the life of Israel. Faced with sin, the law condemned. But Jesus did reveal the intended love fully, by giving his life in love. And in that sense there is a contrast ... and important contrast I maintain ... How do I construe this as love (or compassion) *transcending* the law? ... at least in two ways. One is that love *goes further* than the law ever did, goes beyond the law. The other is that though the law was intended as *vehicle* of love, that is not a matter of love being *limited* by the law. There are other vehicles, the cross of Christ being the most dramatic one ... Law as limit reaches its own limit when we go beyond the law in transgressing it. Only love can still reach us there, if indeed love is not limited to and by the law” (Hart, 1995b:122).

Hart (1995b:127) stel die verband tussen wet en liefde in die volgende uitspraak nog skerper: “Love is the core of all the law ... Love is not an element next to others, but rather what all the law pursues. Obedience to the law is meant as a road to love. But not in such a way that whenever we obey we love ... When Jesus interprets the law as ‘in sum’ God’s call for love, I take that to mean that love is the proto-call of the law. The law is therefore relative to love. Whatever requirement does not lead to love cannot be God’s law. Love is the ‘test’ of any law. In the same way that justice goes beyond what is legal, so love goes beyond what is lawful.”

In die volgende woorde kom die verskil tussen wet en liefde nog duideliker na vore: “Love does not replace law or is not contrasted with law. Love tells us what law is and is always more than law. Law condemns transgression, love covers it ... No law prohibits love nor is love against any law ... Order which does not channel love is disorder ... No order, in fact, is sufficient to the love that is called mercy, grace, and compassion ... love transcends order” (Hart, 1995b:127).

5.2.2 *Gilkey bevestig Hart se visie*

Omdat dit so ’n belangrike saak is, word ook Gilkey (1995:214 e.v.), wat Hart ondersteun en die kwessie verder verduidelik, hier aan die woord gestel.

“... it is God alone who fulfills and justifies God’s own law, and God does so precisely by going beyond the law in the atoning work of Christ and in God’s sanctifying and justifying grace to us. Order is fulfilled ... not by its denial but by transcendence and transmutation in mercy and love, and only thus can it remain order, God’s order” (Gilkey, 1995:214).

Later stel hy dit so: “Order and law are sacred but not *God*. Hence both can, because of sin, become demonic unless God’s grace infuses order with love, law with a higher compassion” (Gilkey, 1995: 215). Volgens die Skrif beteken wet sonder genade die wraak van die Here (Rom. 4:15), dit maak dood (Rom. 7:10-11), dit openbaar en bevorder sonde en is verdoemend.

Volgens hom (vgl. Gilkey, 1995:222) moet liefde en medelyde dus nie slegs by orde *bygevoeg* word nie, liefde moet ’n *element* van orde wees vir orde om te kan bly bestaan.

Laastens vestig Gilkey (1995:215, 219) die aandag daarop dat nie net ongehoorsaamheid aan die goddelike wette nie, maar veral die menslike verdraaiing van orde daartoe lei dat dit ’n instrument ter onderdrukking en vernietiging van die lewe word. Dit gebeur wanneer mense hul eie wette met God se wette vereenselwig. Dit hang daarmee saam dat ons nêrens in die geskiedenis die goddelike orde *self*, maar meestal verdraaide of verwronge vorme daarvan teëkom.

Hierdie hele debat het beslis bygedra tot ’n duideliker beeld van die Reformatoriese visie op die wet. In die slotafdeling word slegs op drie punte verder ingegaan.

6. Hoe daar weer koers in die norme- en waardekrisis kan kom

In hierdie gedeelte sal die volgende verder bespreek word: (1) Dat norme en waardes nie onveranderlik is nie. (2) Dat ons kennis van God se

verordeninge beperk is. (3) Hoe die Reformatoriese denke 'n derde weg teenoor absolutisme en relativisme aandui.

6.1 Norme en waardes is nie onveranderlik nie

Klapwijk (1995a:16. Vgl. ook Klapwijk 1995b) waarsku tereg dat die klem op God se skeppingsorde nie daartoe mag lei dat van 'n Reformatoriese filosofie verwag sal word om – omdat dit bewus is van die absoluutheid van God se wette – in die bres te tree vir die onveranderlikheid van alle norme en waardes nie. Selfs Christus moes herhaaldelik vir die mense van sy tyd sê: “Julle het gehoor ... maar Ek sê vir julle” (vgl. Matt. 5:21, 27, 33, 38, 42) en dan God se wette nuut formuleer. Hoewel norme in die geskiedenis verskuif, beteken dit nie dat relativisme waar is nie. Historisme lei slegs tot normatiewe relativisme wanneer 'n mens die verskil tussen die menslike positivering of uitwerking van die grondnorme (God se wette) en die grondnorme self verontagsaam.

Volgens Klapwijk (1995a:29) is dit belangrik om te onderskei tussen die verkeerde idee dat die mens self die norme *skep* teenoor die (Reformatoriese) visie dat die mens dit slegs kan *toepas* of *positiveer*.

Fowler sluit hierby aan deur daarop te wys dat die hoop dwarsdeur die Westerse geskiedenis bestaan het – ten onregte ook by Reformatoriese denkers? – dat die mens sou kon deurdring tot die laaste beginsels, die diepste boustene van die werklikheid. Veral die antieke en moderne sekulêre (rasionalistiese) denke was van mening dat niks buite die bereik van die menslike rede en wetenskap is nie. Volgens Fowler (vgl. 1991:32) was dit 'n vergeefse verwagting.

6.2 'n Ken ten dele

Daarteenoor beklemtoon Fowler 'n tweede belangrike saak: “...the law for creation remains on the Godward side of the God-creation interface. It is known by us, who remain always on the creaturely side of the interface, only in its ordering effects on the creation. We know the order of creation but not the law of the creative Word by which it is ordered” (Fowler, 1991:31, 32).

Spykman (1994:41) verduidelik dieselfde saak soos volg: “The Word of God for creation, God’s good order for creation, is in itself transcendent. It is beyond our reach. Thus we cannot get at it directly even by means of scientific investigation. All our knowledge of God as Creator is reflexive, responsive. We gain such knowledge by observing carefully how God’s creations respond to the holding power of his Word – each ‘after its kind’”.

'n Voorbeeld ter verduideliking is hoe 'n boer weet om te ploeg, saai en te dors – hy lei dit volgens Jesaja 28:23-29 uit God se skeppingsorde af.

Twee dinge is dus belangrik: (1) Ons kan alleen die wetmatige ordelike funksionering van die skepping probeer *ken* – nooit self *skep* nie – en nooit die goddelike orde *self* nie. (2) Uit die reëlmatige funksionering van die geskape dinge moet die mens wette/norme probeer *aflei*.

6.3 Twee stappe

Klapwijk (1995a:29) onderskei in hierdie positiveringsproses die volgende twee stappe. Eerstens *eksplikasie*. Dit beteken dat die norme wat mens formuleer (op grond van die verstaan van God se wetsorde) voortdurend geslyp, verfyn en verdiep moet word. (Omdat norme geneig is om te verstar, mag die geskiedneis self dus nie rigtinggewend wees nie.) Tweedens *applikasie*, wat beteken dat die mens die geformuleerde norme vir die konkrete omstandighede in die hede relevant moet toepas. Dit bring ons by 'n derde belangrike punt:

6.4 Sowel relativisme as absolutisme kan oorkom word

In die lig van die voorafgaande kan twee baie belangrike lesse geleer word. Dit is dat die Reformatoriese denke nie hoef te swig vir òf die hedendaagse historistiese postmoderne relativisme òf die vroeëre rasionalistiese absolutisme nie. Die Reformatoriese tradisie se bedoeling is juis om die twee dwalings te vermy. In die woorde van Schrottenboer (1994:71): “One mistake is that we tend to equate our positivized form with the divine orders themselves. This is a form of pride. The opposite danger is that we see these positivized forms as only so many human constructions and then dismiss the idea of the underlying (divine) order to which they give expression. This is an example of throwing the baby away with the bath water”.

Fowler (1991:28) verwoord dit goed: “On the one hand ... the laws that we formulate in our knowledge are not arbitrary impositions of order on the world. We are not free to order the world in any way we like. One set of conceptions of the world is not as valid as any other. The world is a law-governed world and any valid formulation of laws, any set of conceptions, will need to respect this law-governed character”. Hiermee word die relativisme van “anything goes” verwerp.

“On the other hand, the laws we formulate can never be the governing principles, the ordering laws of the world. They can only be creaturely formulations of the lawful order of creation that is subject to the ordering

law of the Word of God. In our experience of the lawful order we do indeed experience the ordering authority of the Word of God, but always on the creaturely side of the interface” (Fowler, 1991:28, 29).

6.5 Die regte instelling

Hierdie duidelike onderskeid lei daartoe dat daar by Christelike denkers sowel vertroue kan hê as beskeie moet wees. Aan die een kant vertroue, want in ons ondersoek van die skepping sal ons patrone of reëlmaat ontdek wat in wette/ norme geformuleer kan word. Ons is nie opgesluit in ons eie oortuigings nie, maar leef in en bestudeer ’n skepping wat oral en altyd deur God se orde beheers word.

Aan die ander kant moet daar beskeidenheid wees, omdat die status van ons kennis altyd dié is van die “antwoord” van ’n skepsel op die “Woord” (wette) van God en nooit daaraan die gesag van goddelike onfeilbaarheid toegedig mag word nie.

6.6 ’n Derde weg

Volgens Wolters (1994:55) hoef daar dus nie teësprak te wees tussen aan die een kant God se stabiele kosmiese orde en aan die ander kant die menslike veranderlike geskiedenis nie. Die mens se taak behels juis dat hy die skepping *volgens God se orde* moet ontwikkel, laat ontplooi. Om dit te doen moet mense vir hulle eie tyd en omstandighede God se skeppingsordeninge verstaanbaar maak of positiever. Dit moet altyd gebeur vir ’n spesifieke saak of samelewingsverband in die lig van die sentrale liefdesgebod (Matt. 22:37-40). Wolters (1994:59) is ook van mening dat hiermee ’n derde weg gevolg word want: “It rejects both the assumption (about the laws) of supra-historical metaphysical entities ... and the relativist denial of all constants”.

In die Reformatoriese visie word dus groot klem op menslike verantwoordelikheid gelê. Daarom is dit nie ’n eenvoudige pad nie. Norme kan nie eenvoudig pasklaar uit God se Skrifopenbaring of sy skeppingsopenbaring gehaal word nie. Veral in die geval van die normatiewe skeppingsorde (God se wette spesifiek vir mense bedoel) bly die gevaar van subjektivisme (naamlik dat die formuleerder van die norme se eie visie bepalend is). Hoe kan ’n mens byvoorbeeld seker weet wat die norme vir denke, taal, kuns, ens. is? Is hulle selfevident (vergelyk Rom. 1:20 en veral Rom. 2:14, 15)? Moet ’n mens op jou intuïsie staatmaak? Kan die lig van die Skrif ’n mens help om hulle te ontdek?

6.7 Norme, waardes, sedes en taboes

Dit is belangrik om ten slotte nog duidelik te maak wat die verskil is tussen die verskillende vlakke van menslike positivering van God se orde. Ons begin eers met nog iets meer oor die goddelike skeppingsordeninge.

6.7.1 Goddelike skeppingsordeninge en gebooië

God openbaar Homself en sy orde vir die wêreld in die skepping (vgl. Ps. 19:4, 5, 8-12; Rom. 1:19, 20). As gevolg van die sondeval “herpubliseer” Hy dit in talige vorm in die Bybel, veral die kern van die wet, die liefdesgebed en sy implikasies. (Vgl. byvoorbeeld Eksodus 20:1-17, die Bergrede van Matteus 5 tot 7, asook temas in Bybelboeke, byvoorbeeld huweliksliefde in Hooglied of naasteliefde in 1 Johannes en natuurlik Matteus 22:36-40.) Sy openbaring bereik ’n hoogtepunt in die vleesgeworde Woord, Jesus Christus. Op ’n sigbare wyse toon Christus aan ons hoe ’n mens se lewe lyk wat God se skeppingsorde volmaak gehoorsaam.

Uit die wetmatigheid van die skepping kan ons wette *formuleer*; in die Skrif kan ons dit *lees*; in die lewe van Christus kan ons dit *sien*!

’n Belangrike bydrae van die Reformatoriese filosofie was dat dit ook verskillende (ongeveer 15) modaliteite, aspekte of wetskringe in die werklikheid (vanaf die getalmatig tot by die geloofsaspek) onderskei (vgl. Kalsbeek, 1975:95-103). ’n Onderskeid word gemaak tussen die laere wetskringe wat vir stof, plante en diere *geld* (die getal tot die biotiese) en die hoëre wetskringe wat van die mens op toepassing is en ’n *vergende* karakter het – dit vra bewuste gehoorsaamheid (’n keuse) van die mens (vgl. subafd. 3.3.3 hierbo).

6.7.2 Norme

Soos vroeër verduidelik, moet die mens uit die wetmatige funksionering van die geskape dinge in die lig wat die Skrif bied norme formuleer. Norme kom tot stand op die menslike terrein wanneer aan die liefdesgebed op ’n bepaalde terrein gestalte gegee word. Voorbeelde is geregtigheid op die terrein van die staat, trou in die huwelik, rentmeesterskap op ekonomiese gebied ens.

Die liefde tot God en die naaste – waarop vroeër soveel klem gelê is (vgl. afd. 5.2 hierbo) – bepaal egter die koers of religieuse rigting van bogenoemde norme. Daarvolgens kan vasgestel word of hulle goed of sleg, waar of vals, sedelik of onsedelik, ensovoorts is.

'n Eenvoudige voorbeeld toon aan dat selfs op die numeriese gebied tussen goed en kwaad onderskei moet word. Eichmann het *korrek* bereken hoeveel Jode hy tydens die Tweede Wêreldoorlog daaglik in die gaskamer en oonde van Dachau kon vermoor. Dit was egter nie 'n liefdesdaad nie, maar demoniese rassehaat. Voorbeelde van *goeie* rekenomme is dié van die arm weduwee se twee muntstukies (Mark. 12:41-44) of die sendingbegroting van 'n kerk.

Soos reeds vroeër aangetoon, het norme nie dieselfde geldingskrag as God se wette en gebooe nie, want dit is menslike positiverings en dus tyd- en plek gebonde. Die norme van die Ou Testamentiese patriargale samelewing, waarvolgens mans oor vroue geheers het, en poligamie beoefen is, geld vandag nie meer nie.

6.7.3 *Waardes*

Soos die woord aandui, ontstaan iets van waarde wanneer aan norme en uiteindelik God se wette beantwoord word. Waardes is dus meestal – anders as norme – dinge, hoedanighede of deugde (subjekte met 'n normatiewe krag). Hulle lê nog 'n stappie verder van God se wet af, het dus nog minder geldingskrag as norme.

Waardes ontstaan meestal in 'n bepaalde kulturele konteks en is daarom nie algemeen-geldend nie. Hulle is dus nog meer tyd- en plekgebonde as norme. Daarom behoort hulle steeds getoets te word deur te vra op watter norme hulle hul beroep. En nog verder terug of hulle in ooreenstemming is met God se skeppingsorde en sy liefdesgebod.

Die vrug van die Heilige Gees (Gal. 5:22) naamlik vreugde, vrede, geduld, vriendelikheid, goedhartigheid, getrouheid, nederigheid en selfbeheersing kan in dié lig as Christelike waardes beskou word; so ook die deugde van Filippense 4:8.

Na aanleiding van die verskillende aspekte of modaliteite wat in die Reformatoriese filosofie onderskei word, sou die volgende waardes vir die verskillende terreine van die lewe onderskei kon word (vgl. Van der Walt, 2000):

Geloofswaardes: geloof, vertroue, toewyding, oorgawe, verering, vroomheid;

Sedelike of morele waardes: getrouheid, integriteit, eerlikheid, nederigheid, vergewensgesindheid;

Politiek-juridiese waardes: geregtigheid, regverdigheid, billikheid, wetsgehoorsaamheid, respek vir gesag;

Estetiese waardes: seggingskrag, suggestiwiteit, harmonie, skoonheid;

Ekonomiese waardes: rentmeesterskap, soberheid, spaarsaamheid, bewoënhed/deernis vir armes;

Sosiale waardes: respek vir ander, samewerking, onselfsugtigheid, welwillendheid, vriendelikheid, lojaliteit, betroubaarheid;

Taal- of kommunikasiewaardes: waarheid, duidelikheid, sinvolheid, betroubaarheid, geloofwaardigheid;

Logiese waardes: onderskeiding, geldigheid, oortuigingskrag, helderheid, duidelikheid;

Psigologiese waardes: (emosionele) gebalanseerdheid, sensitiwiteit, selfbeheersing, dapperheid, volharding;

Biologiese waardes: respek vir die lewe, gesondheid, lewenskragtigheid;

Fisiese waardes: waardering en respek vir fisiese dinge;

Geteliswaardes: akkuraatheid, noukeurigheid, verantwoordelikheid (in gebruik van syfers en statistiek).

Hieruit blyk dit dat waardes op alle terreine van die lewe voorkom. Hulle mag dus nie eensydig net met die etiese of morele vereenselwig word nie. Dit is 'n belangrike punt, want dikwels word meer *eties* as die oplossing vir die hedendaagse norm- en waarde krisis beskou. Vir elke terrein moet daar 'n etiek wees, soos 'n mediese etiek, etiek van die omgewing, besigheidsetiek en nog baie meer. Van der Walt (2000:307 e.v.) toon aan dat op dié wyse die etiese totaal oorskakel word en sulke projekte noodwendig tot teleurstelling moet lei.

6.7.4 Sedes

Sedes is gewoontes, gebruike of gedrag wat onder 'n bepaalde volk of groep as goed of normaal beskou word. Dit is dikwels van etiese of morele aard.

'n Voorbeeld van so 'n sede is die gebruik by sekere volkere in Afrika (en ook elders) dat 'n vrou deur 'n voorhuwelike swangerskap moet bewys lewer dat sy kinders in die wêreld kan bring voordat 'n huwelik gesluit word. (Dit berus op die waarde dat die huwelik primêr vir voortplanting bedoel is, teenoor die heersende huidige norm dat dit in die huwelik om wedersydse ondersteuning of selfs net seksuele genot gaan.) Sedes speel ook 'n rol by hoe 'n huweliksluiting plaasvind (tradisioneel, in die kerk of voor 'n verteenwoordiger van die gereg).

Heel waarskynlik sou 'n mens ook taboes onder die kategorie van sedes kan plaas. Taboes word gekenmerk deur hulle negatiewe of verbod-

karakter, dit is dinge wat 'n mens op grond van godsdienstige oortuigings, moraliteit of persoonlike smaak vermy.

Dit is duidelik dat sedes nog verder as norme en waardes lê vanaf die wette, gebooe of skeppingsordeninge van God. Hulle is nog meer lokaal, persoonlik en subjektief.

6.7.5 *Praktiese relevansie*

Die voorafgaande kan met die volgende skema saamgevat word:

(1) God se *verordeninge* (in sy drieërlei openbaring) saamgevat in sy liefdesgebod.

(2) Menslike *norme* – normatiwiteit.

(3) *Waardes* en

(4) Sedes wat normaliteit aandui.

Bogenoemde volgorde mag nie omgekeer word (na 4, 3, 2 en 1) nie. 'n Mens mag nie van wat as *normaal* aanvaar word (4 en 3) aflei dat dit ook die *norm* behoort te wees (2) en nog minder dat dit die wil van God (1) is. Dit is egter wat dikwels vandag gebeur. Wat die meerderheid as normaal aanvaar, word dikwels as norm beskou.

? Ander foutiewe standpunt is dat 'n bepaalde doel die norm word. Die beginsels of uitgangspunte behoort egter 'n mens se doeleindes te bepaal – anders heilig die middele maklik die doel.

7. Terugblik en resultaat

Wat is ten slotte die pad wat afgelê is en wat het dit opgelewer?

(1) Die ondersoek het begin met die *krisis* in die hedendaagse normbesef en die vraag wat die diepste *oorsaak* daarvan kan wees. Dit het geblyk dat die grondoorsaak alreeds lank gelede in die Westerse denke se subjektivistiese wetsidee lê. So 'n wetsidee kon ontstaan omdat die ware God as Wetgewer en sy verordeninge nie geken is nie of (later) doelbewus ontken is.

(2) Hierna is nagegaan hoe die vroeëre Reformatoriese denkers, in reaksie op die historistiese en irrasionalistiese relativisering van norme en waardes, weer normatiewe vastigheid gesoek het in God as soewereine Wetgewer

en sy konstante skeppingsorde wat vir die hele skepping geld. Dit het dus geblyk dat die status of gesag van wette, norme en waardes nie bepaal kan word in isolasie van 'n mens se hele werklikheidsvisie of ontologie nie.

(3) In 'n volgende afdeling het dit egter geblyk dat daar nog heelwat onbeantwoorde vrae bly hang het waarmee latere Reformatoriese filosowe moes worstel. Aanvanklik was dit meer ontologiese en later meer epistemologiese vrae. Só byvoorbeeld hoe 'n mens die verhouding en verskil tussen God, wetsorde en geordende skepping moet beskou. Is die wet werklik 'n grens en, indien wel, wat presies word daarmee bedoel? Word God nie so op 'n onbybelse wyse van sy skepping geïsoleer nie? Kan die onderskeid tussen 'n goddelike en kreatuurlike kant van die wetsorde die probleem oplos?

(4) Die daaropvolgende gedeelte het nog indringender vrae aan die orde gestel. Die postmodernistiese filosofie het jongere Reformatoriese denkers onder die besef gebring dat “wet en orde” nie die probleme van lyding en gebrokenheid in die skepping volledig kan aanspreek nie. Wat is dus die presiese verhouding tussen wet en liefde of medelyde? In die lig van die irrasionalistiese trek van die laat-modernistiese denke word ook gevra of die vaders van die Reformatoriese denke – ten spyte van hul kritiek daarop – nie te sterk onder die invloed van die modernistiese rasionalisme oor God se skeppingsorde gefilosofeer het nie. Dit kan die aanleiding wees tot 'n onbewuste legalistiese inslag met te veel klem op verpligting en gehoorsaamheid in plaas van blye dankbaarheid. Moet daar dus nie – in plaas van die tipiese Reformatoriese klem op die skepping en die skeppingsorde – groter nadruk gelê word ook op God se verlossingswerk in Christus nie? Deesdae word daar heelwaarskynlik ook duideliker besef dat selfs die idee van 'n probleem van die *goddelike* orde verkeerdelik vir onderdrukking misbruik kan word. Ook die kenteoretiese postmodernisme met die kenbaarheid van enige orde kan nie geïgnoreer word nie.

(5) Die slotafdeling het dus die epistemologiese probleem aangepak van hoe 'n Christen aan twee uiterstes kan ontkom. Aan die een kant dié van die modernistiese rasionalisme (wat ook vroeëre Reformatoriese denkers kon beïnvloed het), wat tot 'n dogmatistiese ingesteldheid gelei het. Aan die ander kant dié van irrasionalisties getinte postmodernisme (wat heel moontlik sy merk op van die jongere Reformatoriese denkers gelaat het), wat sterk relativistiese tendense toon. Die eie konklusie was dat norme, waardes en sedes wel feilbare, tydsgebonde *mensewerk* is, maar terselfdertyd tog 'n antwoord is op *God* se wetswoorde. Dit moet by Reformatoriese denkers lei tot sowel beskeidenheid as vertroue. So 'n visie op normatiwiteit sal weer nuwe koers in die hedendaagse normekrisis kan bied.

Die wonderlike visioen van Esegïel 47:1-12 kan dan begin om vervul te word. God se Gees en sy wetswoord word daarin vergelyk met 'n stroom water wat uit Hom (in die tempel) die dorre woestyn invloei. Die “water” besit besondere eienskappe. Dit versand nie geleidelik in die barre landskap nie, maar word eerder voller, sterker, dieper. Dit maak die steriele water van die Dooie See vars, sodat dit weer lewe kan onderhou. In die eertydse dor omgewing langs die rivier groei daar nou groen bome, wat nie net skadu en – twaalfmaal per jaar! – vrugte bied nie, maar waarvan die blare ook genesende krag besit.

Bibliografie

- BRIL, K.A. 2005. *Vollenhoven's problem-historical method; introduction and explorations*. Sioux Center, Iowa: Dordt College Press.
- CHAPLIN, J. & A. 1995. A summing up. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 226 - 230.
- DENGERINK, J.D. 1986. *De zin van de werkelijkheid; een wijsgerige benadering*. Amsterdam: VU-Uitgeverij.
- DOOYEWEERD, H. 1953-1957. *A new critique of theoretical thought* (3 parts). Amsterdam: H.J. Paris & Philadelphia: The Presbyterian and Reformed Pub. Co.
- FOWLER, S. 1991. The Word as God-revealing Creation. In: Fowler, S., *Christian voice among students and scholars*. Potchefstroom: Institute for Reformational Studies. 17-32.
- GILKEY, L. 1995. Order and the transcendence of order. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 214 - 225.
- GRIFFIOEN, S. 1995. Creation order and transcendental philosophy. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 49 - 56.
- HARE, J.E. 1995. Too far the pendulum swings. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 102 - 108.
- HART, H. 1966. *Communal certainty and authorized truth*. Amsterdam: Swets & Zeitlinger.
- HART, H. 1968. *The challenge of our age*. Toronto, Ontario: The Association for the Advancement of Christian Studies.
- HART, H. 1984. *Understanding our world; an integral ontology*. Lanham: Univ. Press of America.
- HART, H. 1989. *Setting our sights by the Morning Star; reflections on the role of the Bible in post-modern times*. Toronto, Ontario: The Patmos Press.
- HART, H. 1995a. Creation order in our philosophical tradition; critique and refinement. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America: 67 - 96.
- HART, H. 1995b. Reply to my respondents. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 115 - 128.
- HART, H. 2000. Notes on Dooyeweerd, reason and order. In: Strauss, D.F.M. & Botting, M. (Eds.), *Contemporary reflections on the philosophy of Herman Dooyeweerd*. Lewiston: The Edwin Mellen Press. 125 - 146.

- KALSBECK, L. 1975. *Contours of a Christian philosophy; an introduction to Herman Dooyeweerd's thought*. Toronto: Wedge Pub. Foundation.
- KLAPWIJK, J. 1880. Honderd jaar filosofie aan de Vrije Universiteit. In: Van Os, S. Wieringa, W.J. (Reds.), *Wetenschap en rekenschap, 1880-1980; een eeuw van wetenschapsbeoefening en wetenschapsbeschouwing aan de Vrije Universiteit*. Kampen: Kok. 529-593.
- KLAPWIJK, J. 1995a. Over verschuiving van normen en historistiese filosofie. In: Van Woudenberg, R. & Griffioen, S. (Reds.), *Jacob Klapwijk: Transformationele filosofie*. Kampen: Kok Agora. 33-41.
- KLAPWIJK, J. 1995b. Transformationele analyses: over soevereiniteit in eigen kring, dieptehermeneutiek en filosofie “in loco”. In: Van Woudenberg, R. & Griffioen, S. (Reds.), *Jacob Klapwijk: Transformationele filosofie*. Kampen: Kok Agora. 209 - 220.
- KOK, J.H. 1996. *Patterns of the Western mind; a Reformed Christian perspective*. Potchefstroom: Institute for Reformational Studies.
- KUIPER, R. 2007. Boekbespreking van A. Troost: Antropocentrische Totaliteitswetenskap (2005). *Radix*, 33(3): 256 - 258.
- SCHROTENBOER, P.G. 1994. Postscript. In: Van der Walt, B.J. (Ed.) *God's order for creation*. Potchefstroom: IRS, Study Pamphlet 324, Dec. 70 - 71.
- SPYKMAN, 1976. Sphere-sovereignty in Calvin and the Calvinist tradition. In: Holwerda, D.E. (Ed.), *Exploring the heritage of John Calvin*. Grand Rapids, Michigan: Baker Book House: 163 - 208.
- SPYKMAN, 1994. Thoughts on creation order. In: Van der Walt, B.J. (Ed.), *God's order for creation*. Potchefstroom: IRS, Study pamphlet 324, Dec. 33 - 42.
- SPYKMAN, G.J. 1992. *Reformational theology; a new paradigm for doing dogmatics*. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- STELLINGWERFF, J. 2006. *Geschiedenis van die Reformatoriese Wijsbegeerte; een Christelike perspektief*. Amersfoort: Stichting voor Reformatoriese Wijsbegeerte.
- TALJAARD, J.A.L. 1976. *Polished lenses; a philosophy that proclaims the sovereignty of God over creation and over every aspect of human society*. Potchefstroom: Pro Rege Pers.
- TROOST, A. 1992a. Normatieweet, oorsprong en ondergang van het denken over skeepingsordeningen. *Philosophia reformata*, 57:3 - 38.
- TROOST, A. 1992b. De tweeërlei aard van de Wet. *Philosophia reformata*, 57:117 - 131.
- TROOST, A. 2005. *Antropocentrische totaliteitswetenskap; inleiding in de 'reformatoriese wijsbegeerte' van H. Dooyeweerd*. Budel: Damon.
- VAN DER HOEVEN, J. 1995. Portrayal of reformational philosophy seems unfair. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 109 - 114.
- VAN DER WALT, B.J. 1974. Die natuurlike teologie met besondere aandag aan die visie daarop by Thomas van Aquino, Johannes Calvyn en die “Synopsis Purioris Theologiae” – ‘n wysgerige ondersoek. Ongepubliseerde D.Phil.-proefskrif. Potchefstroom: PU vir CHO.
- VAN DER WALT, B.J. 2000. *Visie op die werklikheid; die bevrydende krag van 'n Christelike lewensbeskouing en filosofie*. Potchefstroom: PU vir CHO (IRS).
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 1992(1951). Norm en natuurwet. In: Tol, A. & Bril, K.A. (Reds.), *Vollenhoven als wijsgeer; inleidingen en teksten*. Amsterdam: Buijten & Schipperheijn. 47 - 65.
- VOLLENHOVEN, D.H.Th. 2005(1945). *Introduction to philosophy*. Edited by Kok, J.H. & Tol, A. Sioux Center, Iowa: Dordt College Press.

- WALSH, B.J. 1995. An ethos of compassion and the integrity of creation: setting the table. In: Walsh, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 17 - 32.
- WALSH, B.J., HART, H., VANDERVENNEN, R. (Eds.) 1995. *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America.
- WOLTERS, A.M. 1994. Creation order; a historical look at our heritage. In: Van der Walt, B.J. (Ed.), *God's order for creation*. Potchefstroom: IRS. 42 - 61.
- WOLTERSTORFF, N. 1995. Points of unease with the creation order tradition. In: Walsch, B.J., Hart, H. & VanderVennen, R.E. (Eds.), *An ethos of compassion and the integrity of creation*. Lanham: Univ. Press of America. 62 - 66.